



Балхаш кўли ва Сирдарёнинг куйи окимларидан то Днепр дарёсининг куйи окимларигача бўлган улкан худуд XI асрдан бошлаб Дашти Кипчок деб атала бошланган. XIV аср бошлариданок бу ерда мавжуд бўлган Жўчи улуси икки мустакил давлатга Кўк Ўрда ва Ок Ўрдага бўлиниб кетди. XIV аср 60 йилларидан бошлаб Олтин Ўрда тахти учун Ичан, Шайбон ва Тўкай Темур авлодлари ўртасида кураш кучайиб кетди. 1360-1380 йиллар давомида Олтин Ўрда тахтига 25 хон келиб кетди.

XIV асрнинг 70 йилларида Олтин Ўрда ички курашлар янада кескинлашиб кетди. Бу курашда Шайбонийлардан Тулунбекахоним, Илбон, Алпхўжа, Арабшоҳ, Каонбеклар катта ўрин тутдилар. Олтин Ўрда тахти учун курашлар кучайиб, тушкунликка юз тутган бир вақтда Ок Ўрда давлати кучайиб борди. Бу ҳолатни биз Урусхон ва Тўхтамишлар ҳукумронлик қилган даврда кузатишимиз мумкин. 1380 йилда Ок Ўрданинг бирлаштирилиши Тўхтамишнинг Амир Темур томонидан қўллаб қувватланганлиги таъсирида амалга оширилган эди. Олтин Ўрда Амир Темур томонидан Тўхтамишга қарши курашлар давомида анча заийфлаштирилган бўлсада, Шодибек ҳукумронлик қилган даврда 1401-1407 яна кучая бошлади. Шу йилларда Олтин Ўрда Булгор, Хожитархон, Крим устидан яна ўз ҳукумронлигини ўрнатди. 1406 йил Эдигей томонидан Хоразм босиб олинди. Бунга Темурийлар ўртасида кучайиб кетган тахт учун курашлар сабаб бўлган эди.

XV асрнинг 1чи чорагида Олтин Ўрдада ўзаро сиёсий курашлар яна кучайиб кетди. 1400-1417 йиллар давомида Олтин Ўрда тахтига ўтирган 8 та хон бирин-кетин тахтдан туширилди. (Шодибек, Пўлатхон, Темирхон, Жалолиддин Султон ва бошқалар).

XIV асрнинг 80 йилларидан бошлаб «ўзбек улуси» ёки «ўзбеклар вилояти» деб ном олган. Ок Ўрдада ҳам тахт учун курашлар кучайиб кетди. Бир неча 10 йиллар давомида тахт учун Тўхтамиш, Куйирчок ўғлон, Баракхон, Улугмухаммад кабилар кураш олиб бордилар. 1424-1425 йиллардан бошлаб эса бу курашларда Муҳаммадхон, Кичик Муҳаммад, Тўхтамишнинг ўғиллари Давлатберди ва Кепакхонлар асосий ўрин тутадилар. Дашти Кипчок узок вақт давом этган ана шу курашларда бошқа кабилалар билан бир каторда Шайбон авлодлари ҳам фаол иштирок этдилар ва маълум бир мавкега эга бўлиб бордилар.

Ўзаро курашлардан кўп қийналган халк учун тинчлик нихоятда зарур эди. 1427 йилда Алаша баходир ёрдамида хон этиб кўтарилган Абулхайрхон катта харбий куч тўплади ва 1428 йилда ўз улусига қайтиб, киёт, мангит, кўнгирот, дўрмон, кушчи, ўтарчи, найман,

тубойи, тоймас, жот, корлик, ушун, курловут, эчки, тангут, ва бошка кабилалар томонидан ҳам хон этиб кўтарилди. Бунда Абулхайрхонни 200 дан ортик уруг ва кабила бошликлари кўллаб кувватладилар. 1428-29 йилларда кўчманчи ўзбеклар Жануби-/арбий Сибирдаги Тура шахрини кўлга киритдилар ва бу шаҳар 1446 йилгача Абулхайрхон давлатининг пойтахти бўлиб қолди. Абулхайрхоннинг бу муваффақияти тезда бутун Дашти Кипчокка ёйилди ва кўпгина ўғлонлар ва султонлар Абулхайрхон хизматиға ўта бошладилар. 1428-1431 йиллар давомида олиб борилган курашлар натижасида Абулхайрхон илгариги Шайбон улуси ерларини қайтадан бирлаштиришға эришди ва ўз давлатини Олтин Ўрда (Кўк Ўрда) дан мустақил деб эълон қилди. 1431-1432 йилларда Абулхайрхон Хоразм устиға юриш қилди ва унинг шимолий қисмини темурийлардан тортиб олди. Бирок, бу ерда вабо тарқалғач, Хоразмни ташлаб кетди. Бирок, манбаларда Абулхайрхоннинг Хоразмни ташлаб кетишиға сабаб Шохрух томонидан қўшин юборилиши ва Хожитархон хони Орол денгизи атрофида қочиб юрган Кичик Муҳаммаднинг ўғли Махмуд ва унинг укаси Аҳмадхон Абулхайрхонға қарши кураш бошлаб ҳавф деб кўрсатилади. (Абдураззоқ Самарқандий).

XV аср 40-йилларда Абулхайрхон Сигноқ, Оккўргон, Арқуқ, Сўзоқ ва Ўзганд шаҳарларини эгаллади. 1448 йилда Самарқандни талади.

Бирок Абулхайрхон қанчалик ҳаракат қилмасин, давлатда ягона, мутлоқ ҳукмдор бўлиб қололмади. Бунга айниқса, Урусхон набиралари қаттиқ қаршилиқ кўрсатдилар.

Абулхайрхон вафотидан сўнг (1469) эса, давлатда яна ўзаро курашлар авж олди ва кўчманчи ўзбеклар давлати ўзаро курашлар натижасида емирилди. Бу давлатнинг қайта бирлаштирилиши Абулхайрхоннинг набираси Муҳаммад Шайбонийхон (1451-1510) номи билан боғлиқ.

Муҳаммад Шайбонийхон Абулхайрхоннинг ўғли Будоқ султоннинг ўғли эди. Отасидан етим қолғач, Муҳаммад Шайбонийхон укаси Махмуд Султон билан бирға Абулхайрхон тарбиясида бўлади. Кейинчалик темурий амирлардан бири, Туркистон ҳокими Муҳаммад Мазид тархон ҳомийлигида бир қанча вақт Туркистонда яшади. Туркистон урушлар гирдобида қолган бир вақтда Шайбонийхон укаси билан Султон Аҳмад Мирзо паноҳида Бухорода яшади ва илм олди. XV аср 90-йилларида Муҳаммад Шайбонийхон Дашти Кипчокка борди ва сиёсий курашларға қўшилиб кетди. У бир неча йил давомида кураш олиб борди ва Тошкентдаги ҳукмдорлар ёрдамида Дашти Кипчокда мустаҳкам ўрнашиб олди. Кейинчалик, Сайрам ва Яссини қўлга киритилғач, бутун Туркистонда ҳокимиятни қўлга киритди. 1498 йилда Султон Аҳмад Мирзо вафотидан сўнг Самарқандға юриш қилди, уни қўлга кирита олмағач, Қаршиға юриш қилди ва Шахрисабз билан бирға талон-тароғ этди. 1499 йилда Самарқандда қилган юриши яна муваффақиятсизликка учрағач, Бухороға юриш қилди ва уч қўнлиқ қамалдан сўнг уни қўлга киритди. 1500 йилда Муҳаммад Шайбонийхон яна Самарқандға юриш қилди ва уни босиб олиб, тўрт ой давомида талон қилди. Бу Самарқандликларнинг Шайбонийхонға қарши қўзғолони сабаб бўлди ва улар 19 ёшли темурий шахзода-Заҳриддин Муҳаммад Бобурни хон қилиб қўтардилар. Бобур Қарши ва Гузорни ҳам қўлга киритди. Бирок узок вақт таланган халқнинг аҳволи жуда ҳам ночор эди. Оғир аҳволда қолган Бобур қўшинлари Зарафшон бўйида Шайбонийхондан мағлубиятға учради ва қамалда қолгандан сўнг яширинча Тошкентға чекинишға мажбур бўлди. Самарқандда, Бухоро ва Тошкентда ўз ҳукмронлигини қўлга киритғач, Шайбонийхон Хуросон юришиға тайёргарлик қўра бошлади. Темурийлар қарчи шахзода Хусравшоҳ бошчилигида Шайбонийхонға қарши бирлашган бўлсаларда, бу ҳеч қандай натижаға олиб қелмади. 1505 йил Урганч ҳам

босиб олинди ва Хоразм Шайбонийхонга тобе бўлди. 1506 йил Хусайн Бойкаро вафотидан сўнг бошланган тахт учун курашлардан фойдаланган Шайбонийхон теурийлардан Хиротни тортиб олди. Хирот босиб олинган 1507 йил бирин кетин Астробод ва Журжон ҳам босиб олинди ва Каспийдан Хитойгача, Сирдарё этагидан Афғонистоннинг марказий худудларигача бўлган ерлар Мухаммад Шохбахт Шайбонийхон хукмронлиги остига ўтди. Шайбонийхон хукмронлиги ўрнатилиши билан Мовароуннахрда узок вақт давом этган теурийлар ўртасидаги ўзаро тахт талашишларга чек кўйилди ва тинчлик ўрнатилди. Шайбонийхон сиёсий жихатдан марказлашган давлат туза олишга эриши билан ўзининг илм-фан ва адабиётга мойиллиги, бу соха вакиллари хурмат килиши ва хомийлик килиши билан катта хурматга сазовор бўлди.

Шайбонийхон кўлга киритилган худудларни бошқариш учун ўз якинларига бўлиб берди. Бу хол марказий хокимиятнинг заифлашувига олиб келди ва 1510 йил Шайбонийхон Эрон шохи Исмоил Сафавий билан курашга кириш олдидан айникса, яккол намоён бўлди. Ўз вақтида етиб келмаган кўшинлар оз сонли Шайбонийхон кўшинларининг (17000) Исмоил Сафавий кўшинлари (70000) томонидан Тахриробод мавзесида мағлуб этилиши ва Шайбонийхоннинг ўлдирилишига олиб келди.

1510 йил Шайбонийхон вафот этгач, шайбонийлар ўртасида хокимият учун курашлар авж олди. Айни вақтда Исмоил Сафавий ҳам шайбонийлар давлати ичкарасига хужум килиб кириб келишга эришди. Шайбонийлар бу юришни тўхтатиш учун сулхга рози бўлдилар ва Амударёнинг сул киргогидаги барча ерларни Эронга беришга мажбур бўлдилар.

1511 йилда Бобур ҳам ўз кўшинлари билан Амударёдан кечиб ўтиб, Хисор, Кулоб, Кундуз, Бадахшонни эгаллади. Сўнг Исмоил Сафавий ёрдамида Самаркандга юриш бошлади. Убайдулла Султон ва Темур Султонлар Туркистонга чекиндилар. Самаркандни кўлга киритган Бобур Исмоил номига хутба ўқитганидан норози бўлган халк Бобурга карши исён кўтарди ва бундан фойдаланган шайбонийлар Бобурни бу ердан хайдаб чикардилар. Исмоилнинг Бобурга ёрдамга юборган Амир Ахмад (Нажми соний) бошчилигидаги кўшинлари эса кириб ташланди (1512 й кузида) ва 1512 йил май ойида Самарканд яна шайбонийлар кўлига ўтди.

Бобур эса Исмоил билан иттифокини тузди ва 1525 йилда Хиндистонга юриш килиб, у ерда Буюк Бобурийлар сулоласига асос солди.

Шайбонийхон вафотидан сўнг шайбонийлар давлати тахтини Кўчкнчихон (1510-1530) ва ўгли Абу Саъид бошқардилар (1530-1533).

Махмуд Султоннинг ўгли Убайдулла Султон хукмронлиги йилларида (1533-1539) хокимият анча мустахкамланди. Пойтахт Самарканддан Бухорога кўчирилди.

Убайдуллахон давлатни мустахкамлаш ва эронликларни мамлакат худудидан хайдаб чикаришга катта эътибор берди. 1512 йил кузида у нажми соний устидан галаба козонгач, катта ўлжага эга бўлган эди ва бу маблағни у Бухоро шайхулислом Мир Арабга топширди ва бу маблағларга машхур Мир Араб мадрасаси курилди. Шайбонийлар орасида энг катта таъсирга эга бўлган хукмдорлардан яна бири Абдуллахон II (1534-1598) эди. 1556 йил жўйбор шайхларидан Мухаммад Ислом ёрдамида тахтни эгаллаган Абдуллахон умрининг охиригача давлат худудларини кенгайтириш ва марказий хокимиятни кучайтириш, иктисодий ахволни ва давлатнинг харбий кудратини юксалтириш борасида харакат килди. Абдуллахоннинг саъй-харакатлари натижасида XVI аср охирларида Бухоро хонлиги улкан марказлашган давлатга айланди. Бирок, Абдуллахон вафотидан сўнг хукмронлик килган Абдулмўмин ва Пирмухаммадхонлар (1599-1601) давлатни бошқара олмадилар ва уларнинг ўлиmidан сўнг шайбонийлар

сулоласи бархам топди.

Шайбонийлар сулоласи:

1. Шайбонийхон ибн Абулхайрхон (1500-10)
2. Кучкунчихон ибн Абулхайрхон (1510-30)
3. Убайдуллахон ибн Махмуд Султон (1533-39)
4. Абдуллахон I ибн Кучкунчихон (1539-40)
5. Наврӯз Ахмад ибн Суюнчихон (1540-1552)
6. Пирмухаммад ибн Жонибек Султон (1556-61)
7. Искандар Султон ибн Жонибек Султон (1561-83)
8. Абдуллахон II ибн Искандар Султон (1583-98)
9. Абдулмўмин ибн Абдуллахон II (1598-99)
10. Пирмухаммад ибн Сулаймон Султон (1599-1601)

Шайбонийлар давлатида жамият ҳаётида, давлат бошқаруви тутган ўрни ва мавқеига асосан бир нечта ижтимоий табакалар мавжуд эди: хон ва унинг яқинларидан иборат олий табака, ҳарбий амалдорлар ёки умаро, йирик дин пешволари-шайхлар, хожалар, олимлар, шоирлар қабилалардан иборат фозиллар, раият яъни оддий фуқаро ва қисман куллар.

Шайбоний хонлари томонидан Мовароуннахрда бир қатор соҳаларда ислохотлар амалга оширилди. Бу ислохотлар қисман ижобий натижалар берса, айримлари давлатнинг заифлашувига оқибатларга олиб келди. Шайбонийхон томонидан жорий этилган суюрғол тизими энг яхши хизмат кўрсатган ва Шайбонийхонга яқин бўлган амалдорлар ёки хон хонадони вакилларига турли вилоятлар устидан ҳукмронлик қилишга имкон берсада, бироқ улар марказий ҳокимиятдан мустиқ бўлишга интилдилар ва оқибатда бу ҳол ички қурашларни келтириб чиқарди. Бу салбий ҳолат Шайбонийхон Исмоил Сафавийдан мағлубиятга учрашида ҳам таъсир кўрсатган эди. Шунингдек, Шайбонийхон ер эгаллиги ва ер-сув соҳасида 1507 йилда пул ислохоти ва кейинчалик таълим соҳасида ҳам ислохотлар ўтказган эди.

Таълим ислохотида кўра таълим кўп босқичли этиб белгиланди. Бунга кўра болалар 6 ёшда мактабга, 8 ёшда мадрасага ўқишга ўтганлар. Мадрасада ўқиш уч босқичли бўлиб, ҳар бир босқич 8 йилдан давом этган. Шайбонийлардан Кучкунчихон (1515) ва Абдуллахонлар ҳам пул ислохоти ўтказдилар ва бу мамлакатдаги иқтисодий аҳволни яхшилашга олиб келди.

Шайбонийларда ҳам иқтисодиётнинг асосини қишлоқ хўжалиги, савдо-сотиқ, ҳунармандчилик ташкил этарди. Мамлакатнинг асосий бойлиги ер бўлиб, унга эгалик шакли қуйидагилардан иборат эди:

1. Мулки султоний-давлатга қарашли ерлар.
2. Мулки холис-хусусий шахсларга қарашли ерлар.
3. Вақф-диний маҳкамаларга қарашли ерлар.
4. Қишлоқ ҷамоалари эгалик қиладиган ерлар.

Дехқончилик асосан лалмикор ва обикор-сугориладиган ерларда бўлган. Бугдойнинг ўн икки нави етиштирилган ва бошқа анъанавий экинлар экилган. Дехқончилик учун қулай бўлган ва ҳосилдор ерлар йирик амалдорлар ва ҳарбийлар ҳамда дин пешволарига қарашли бўлган. Шайбонийлар давлати ижтимоий-иқтисодий ҳаётида Бухоро яқинидаги Жўйбор қишлоғидан чиққан Жўйбор хожаларай қатта таъсирга эга эди. Улар сиёсий

хокимият бошқарув ишларига таъсир кўрсатиш билан бирга катта ер мулкларига ҳам эгалик қилардилар. Шайбонийлар даврида амалга оширилган ислохотлардан бири қаровсиз ётган ерларни ўзлаштиришга ҳам қаратилган эди. Чорвачилик ҳам яхши ривожланган. Хунармандчиликнинг 60 дан ошди тури мавжуд бўлган. Ички савдога катта эътибор берилган. Ташқи савдода Туркия, Эрон, Хиндистон, Россия, Хитой каби давлатлар билан савдо алоқалари олиб борилган. 1588 йилда Бухорода бўлган инглиз сайёҳи Антони Женкинсон ҳам ўз маълумотларида Бухоро шаҳрида ҳар йили йирик савдогарлар қурултойи бўлиши, бу ерга Хиндистон, Эрон, Балх, Россия ва бошқа мамлакатлардан катта-катта савдо қарвонлари келишини ёзиб қолдирган эди. Шайбонийлар давлатида 40 дан ортиқ солиқ ва тўловлар мавжуд бўлган. Асосий солиқ турлари хирож ва закот бўлган.

Адабиётлар:

1. Қаримов.И.А. Тарихий хотирасиз қелажак йўқ. Т. Шарқ.1998.
2. Аҳмедов. Б. Ўзбек улуси Т. Мерос. 1991.
3. Аҳмедов.Б. Ўзбекистон халқлари тарихи манбалари. Т. Ўқитувчи. 1991.
4. Ўзбекистон тарихи 2 жилд .Т. Фан. 1994.
3. Хофиз Таниш Бухорий. «Абдуллонома». 1 ва 2 жилдлар.Т. Шарқ. 1999. 2000.